

Dariusz Magier

(Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-9367-7448>

E-mail: dariusz.magier@uph.edu.pl

Sprawa *archiwów wyodrębnionych* w tezach i projekcie ustawy o archiwach i materiałach archiwalnych z lat 1970–1971 – pierwsze starcie kompetencyjne Archiwów Państwowych z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych

The Case of the Separated Archives in the Polish Archival Network in the Theses and the Draft Act on Archives and Archival Materials from 1970–1971 – the First Competency Clash Between the State Archives and the Ministry of Internal Affairs

ABSTRACT

In Poland, on the basis of archival law, some of the archives belong to the state network, but at the same time are beyond the supervision and control of the State Archives. These are the so-called *separated archives in the Polish archival network*. They were created

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Dariusz Magier, the Institute of History of the Siedlce University of Natural Sciences and Humanities, 39 Żytnia Street, Siedlce 08-110, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Siedlce University of Natural Sciences and Humanities			
SUBMITTED: 2022.07.14	ACCEPTED: 2023.01.12	PUBLISHED ONLINE: 2023.07.20	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES	

after World War II and their existence is related to the communist system, when some ministries (especially the Ministry of Public Security, and then the Ministry of Internal Affairs) in the realities of the Polish People's Republic constituted a kind of state within the state. After the collapse of the communist rule, these archives not only were not subject to the control of the chief director of state archives, but their number was also expanded. Polish archivists realized the dysfunctionality of this situation. In the years 1970–1971, still in the reality of the Marxist dictatorship, the State Archives made the first attempt to gain control over the documents stored in *the separated archives in the Polish archival network* during the work on the new Act on National Archive Resources and Archives. This sparked a clash with the Ministry of Internal Affairs, which eventually blocked these activities. Based on the documents of the Ministry of Internal Affairs and scientific literature, the author presents the course of this clash, which took place under the guise of consulting theses and the draft of a new archival law.

Key words: state archives, separate archives, archival law, Ministry of the Interior

STRESZCZENIE

W Polsce, w oparciu o prawo archiwalne, funkcjonują archiwa należące co prawda do sieci państwowej, ale jednocześnie pozostające poza nadzorem i kontrolą Archiwów Państwowych. Są to tzw. *archiwa wyodrębnione*. Stworzono je po II wojnie światowej, a ich istnienie związane jest z systemem komunistycznym, kiedy to niektóre resorty (zwłaszcza Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, a potem Ministerstwo Spraw Wewnętrznych) stanowiły w realiach PRL swoiste państwo w państwie. Po upadku władzy komunistycznej archiwów tych nie tylko nie poddano kontroli naczelnego dyrektora archiwów państwowych, ale jeszcze rozszerzono ich liczbę. Z dysfunkcyjności tej sytuacji zdawali sobie sprawę polscy archiwiści. W latach 1970–1971, jeszcze w realiach dyktatury marksistowskiej, Archiwa Państwowe podjęły pierwszą próbę uzyskania kontroli nad dokumentami przechowywanymi w *archiwach wyodrębnionych* przy okazji prac nad nową ustawą archiwalną. Wywołało to starcie z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, które ostatecznie zablokowało te działania. Autor, w oparciu o dokumenty MSW oraz literaturę naukową, przedstawia przebieg tego starcia, które odbywało się pod pozorem konsultacji tez i projektu nowego prawa archiwalnego.

Słowa kluczowe: archiwa państwowe, archiwa wyodrębnione, prawo archiwalne, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych

WSTĘP

Zagadnienia prawne dotyczące postępowania z dokumentacją i funkcjonowaniem systemu archiwalnego są często poruszane w literaturze naukowej. Świadczy to o świadomości znaczenia tego aspektu działań w życiu zawodowym archiwistów. Warto zwrócić uwagę, że prawo potrafi zarówno rozwiązywać ważne problemy archiwalne, jak i samo je tworzyć. Czasami również usiłuje usankcjonować zastaną rzeczywistość, ukształtowaną przez życie społeczne, gospodarcze bądź polityczne. Z tym ostatnim przypadkiem mamy do czynienia w zakresie funkcjonowania

tw. *archiwów wyodrębnionych*, istniejących praktycznie od początku Polski Ludowej, a formalnie od 1951 r. Jako podmioty przechowujące państwowy zasób archiwalny, a wyłączone spod nadzoru państwowego organu zarządzającego polityką archiwalną, stanowią one do dziś postkomunistyczny relikw w państwie demokratycznym. Jego fundamentem wydaje się być przekonanie, że „w interesie dobrego zarządzania państwem jest znaczące ograniczenie dostępności obywateli do informacji o jego działalności”¹. Ostatnią, podjętą w 1995 r., legislacyjną próbę zmiany tego stanu rzeczy opisał Piotr Borysiuk². Z uwagi na to, że kluczowe dla blokowania zmian w tym względzie wydaje się być Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (autor wspomnianego artykułu patrzy na problem również z jego punktu widzenia), warto zauważyć, że pierwsza przymiarka do archiwalnego ucywilizowania zjawiska *archiwów wyodrębnionych* była przez Archiwa Państwowe podjęta już wcześniej, jeszcze w PRL. Pretekstem do tego były prace koncepcyjne nad ustawą o archiwach i materiałach archiwalnych z lat 1970–1971.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie racji ówczesnych archiwistów stojących za projektem zmian prawodawstwa w tym względzie, opisanie przebiegu tego starcia oraz sposobów pacyfikacji (bo trudno to inaczej nazwać) przez MSW dążeń do racjonalizacji systemu archiwalnego.

Artykuł jest przyczynkiem do dziejów prawa archiwalnego w Polsce, uzupełniającym (nieczęsto podejmowaną³) historię zjawiska *archiwów wyodrębnionych*. Głównym źródłem, które stało się jego podstawą, są dokumenty MSW zgromadzone w związku z procesem międzyresortowego uzgadniania omawianego projektu ustawy archiwalnej⁴.

GENEZA I ZARYS DZIEJÓW ARCHIWÓW WYODRĘBNIONYCH

Nie ma wątpliwości co do politycznej genezy zjawiska *archiwów wyodrębnionych* w polskim systemie archiwalnym, związanej z budową ustroju

¹ R. Galuba, *Archiwa wyodrębnione w państwie demokratycznym*, w: *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. 4, *Nowa Archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym*, red. W. Chorążyczewski, W. Piasek, A. Rosa, Toruń 2014, s. 120.

² P. Borysiuk, *Próba likwidacji statusu „archiwów wyodrębnionych” w projekcie ustawy – Prawo archiwalne z 1995 r.*, „*Archeion*” 2020, 121, s. 122–150.

³ Poza dwoma wyżej wymienionymi artykułami można tu wskazać jedynie rozdziały monografii zbiorowej *Studia. Materiały. Konferencje Stowarzyszenia Archiwistów Polskich*, nr 8, *Archiwa wyodrębnione w polskiej sieci archiwalnej*, red. A. Jabłoński, Szczecin 2020.

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie [dalej: AIPN], Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [dalej: MSW], sygn. IPN BU 01179/10, *passim*.

komunistycznego. Narzucenie siłą w 1944 r. narodowi polskiemu totalitarnego ustroju przez Związek Sowiecki i jego późniejsze utrzymanie wiązało się ze stosowaniem terroru, którym posługiwali się Sowieci i miejscowi komuniści aż do eliminacji zarówno podziemia niepodległościowego, jak i wszelkiej formalnej opozycji politycznej. W związku z tym w posiadaniu poszczególnych resortów PRL znalazły się obciążające struktury władzy dokumenty, których upublicznienie nie leżało w ich interesie. Dlatego od początku funkcjonowania powojennego państwowego systemu archiwalnego wyłączone zeń zostały repozytoria dokumentów podlegające ministrom bezpieczeństwa publicznego (od 4 grudnia 1954 r. spraw wewnętrznych), obrony narodowej i spraw zagranicznych. Formalnie usankcjonował to dekret o archiwach państwowych z 29 marca 1951 r.⁵, który co prawda tworzył w tych ministerstwach archiwa, jednakże nie włączał ich do państwowej sieci archiwalnej (notabene również konstrukcji wzorowanej na sowieckiej⁶) i nawet nie podporządkowywał przepisom archiwalnym przez siebie ustanawianym, literalnie stwierdzając, że się one do nich nie stosują⁷. Całokształt zagadnień kancelaryjno-archiwalnych w tych podmiotach nadzorowali jedynie ministrowie poszczególnych resortów, z pominięciem prawa archiwalnego i zasad archiwistyki. Zasadę tę powtórzyło zarządzenie premiera w sprawie sieci archiwalnej z 14 stycznia 1952 r., które uznawało przechowywane w tych archiwach materiały archiwalne za część państwowego zasobu archiwalnego, jednak nie włączało ich do sieci archiwalnej podległej naczelnemu dyrektorowi archiwów państwowych⁸. Wreszcie potwierdzało ją rozporządzenie Rady Ministrów z 19 lutego 1957 r., które dosłownie stwierdzało, że nie podlegają nadzorowi naczelnego dyrektora archiwów państwowych (podobnie jak archiwa partii komunistycznej i jej satelickich stronnictw)⁹.

Zaowocowało to wkrótce pojawieniem się, alternatywnych wobec istniejącej normy, przepisów kancelaryjno-archiwalnych, które w następnych dziesięcioleciach tworzyły branżowe różnice w praktyce postępowania z dokumentacją. Czasami nieodwracalne w skutkach, jak

⁵ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” [dalej: „Dz.U.RP”] 1951, nr 19, poz. 149.

⁶ T. Walichnowski, *Założenia i koncepcje przyszłych zmian polskiego ustawodawstwa archiwalnego na tle rozwiązań organizacyjno-prawnych służb archiwalnych innych państw*, w: *Sześćdziesięciolecie polskich archiwów państwowych*, Warszawa 1981, s. 57; E. Leśniewska, *Droga do ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 2014, 115, s. 26.

⁷ „Dz.U.RP” 1951, nr 19, poz. 149, art. 7.

⁸ „Monitor Polski” 1952, nr 9, poz. 87, § 12.

⁹ „Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” [dalej: „Dz.U.PRL”] 1957, nr 12, poz. 66, § 5, pkt 1 i 2.

choćby w zakresie brakowanego we własnym zakresie zasobu *archiwów wyodrębnionych*¹⁰.

Opisana w tym artykule próba (nieudana) włączenia omawianych archiwów do sieci nadzorowanej przez państwową administrację archiwalną zaowocowała minimalistycznym z archiwistycznego punktu widzenia rozwiązaniem w postaci tworu zwanego już formalnie *archiwami wyodrębnionymi*, który pojawił się w ustawie o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 14 lipca 1983 r. Ustawa archiwalna nie tylko nie zmieniła podejścia do archiwów dotychczas wyłączonych spod nadzoru państwowej służby archiwalnej, ale wręcz rozszerzyła tę sferę o kolejne archiwa: Sejmu i Rady Państwa¹¹. Jako nowy element polskiej państwowej sieci archiwalnej w praktyce zachowały dotychczasowy sposób funkcjonowania¹². Z kolei organ kierujący systemem archiwalnym nie otrzymał żadnych istotnych uprawnień wobec nich w kluczowych zakresach procesu akto- i archiwotwórczego, takich jak: zarządzanie dokumentacją bieżącą, ustalanie zasad klasyfikacji i kwalifikacji, a także kontrola właściwego gromadzenia materiałów archiwalnych tworzących państwowy zasób archiwalny¹³.

O ile pojawienie się i utrzymanie zjawiska *archiwów wyodrębnionych* nie może specjalnie dziwić w końcowej fazie opartego na dyktaturze ustroju PRL, o tyle trzeba się zgodzić z Rafałem Galubą, że jego petryfikacja w okresie przemian ustrojowych po 1989 r. stanowi pewnego rodzaju relikwitu komunizmu, sprzeczny z zasadami demokratycznego państwa prawa¹⁴. Nie tylko nie ograniczono ich roli i znaczenia w procesie gromadzenia, przechowywania i udostępniania państwowego zasobu archiwalnego, ale też znacząco rozbudowano, zwiększając liczbę *archiwów wyodrębnionych* o (stan na dziś) archiwa: Senatu, Prezydenta RP, Biura Bezpieczeństwa Narodowego, urzędu obsługującego ministra właściwego do spraw finansów publicznych i urzędów celno-skarbowych, w których funkcjonariusze Służby Celno-Skarbowej wykonują czynności operacyjno-rozpoznawcze i wykonują zadania w zakresie przeciwdziałania praniu pieniędzy i finansowaniu terroryzmu, Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Agencji Wywiadu, Centralnego Biura Antykorupcyjnego oraz wreszcie Instytutu Pamięi Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁵. W ten sposób

¹⁰ R. Galuba. *op. cit.*, s. 124–125.

¹¹ „Dz.U.PRL” 1983, nr 38, poz. 173, art. 29.

¹² R. Galuba, *op. cit.*, s. 125–126.

¹³ *Ibidem*, s. 130.

¹⁴ *Ibidem*, *passim*.

¹⁵ „Dz. U.RP” 2020, poz. 164, art. 29.

– jak twierdzi R. Galuba – *archiwa wyodrębnione* zawłaszczyły bardzo istotną sferę archiwalnej przestrzeni publicznej, co nie ma odpowiednika w żadnym państwie Unii Europejskiej¹⁶.

ARCHIWA WYODRĘBNIONE W PROJEKCIE USTAWY O ARCHIWACH I MATERIAŁACH ARCHIWALNYCH

Dekadę po wejściu w życie dekretu o archiwach państwowych z 1951 r., który przystosowywał normy prawne w tym zakresie do realiów życia w PRL i miał być podwaliną pod przyszłe kompleksowe prawo archiwalne adekwatne do komunistycznej rzeczywistości, Archiwa Państwowe dojrzały do zrobienia kolejnego kroku w tym kierunku¹⁷. Trzeba zauważyć, że jedną z kwestii nurtujących państwową służbę archiwalną był brak wpływu na działalność – jak to zgrabnie ujął ówczesny naczelny dyrektor archiwów państwowych Henryk Altman – „archiwów autonomicznych w dziedzinie metodycznej”¹⁸. Prace nad nowym prawem archiwalnym zostały wpisane do planu pracy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych na lata 1966–1970 i przyjęte przez Kolegium Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego. Naczelny dyrektor archiwów państwowych powołał dwa zespoły robocze, które opracowały 11 tez ustawy, postulujących znaczne wzmocnienie kompetencyjne Archiwów Państwowych, a wśród nich podporządkowanie naczelnego dyrektora archiwów państwowych bezpośrednio prezesowi Rady Ministrów i nadzór merytoryczny nad *archiwami wyodrębnionymi*. W marcu 1967 r. minister oświaty i szkolnictwa wyższego otrzymał tezy do projektu ustawy o archiwach państwowych, jednak na przyzwolenie ze strony ministerstwa na kontynuowanie prac nad projektem trzeba było czekać aż do października 1969 r.¹⁹

Po uzyskaniu zgody przystąpiono do kontynuacji prac nad pierwszą polską ustawą archiwalną. W tym celu powołano 5-osobowy zespół specjalistów w osobach uznanych w ówczesnym środowisku archiwalnym: dr. Czesława Biernata²⁰ z Archiwum Państwowego w Gdańsku,

¹⁶ R. Galuba, *op. cit.*, s. 128.

¹⁷ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 26–27.

¹⁸ H. Altman, *W dziesięciolecie dekretu o archiwach państwowych*, „Archeion” 1962, 37, s. 16.

¹⁹ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 28–29.

²⁰ L. Potykanowicz-Suda, *Biernat Czesław (1925–2015)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 3, 1835–2015, red. E. Rosowska, Warszawa 2017, s. 36–39.

doc. dr Ireny Koberdowej²¹ i mgr Anny Ptaśnikowej²² z Biura Prac Naukowych NDAP, dr. Czesława Skopowskiego²³ z Archiwum Państwowego w Poznaniu, a także mgr Janiny Balickiej, radcy prawnego NDAP²⁴. Zespół odrzucił poprzednie tezy i opracował 18 nowych²⁵. Interesujące nas w tym artykule problematyki dotyczyły tezy: 1. i 3.

Teza 1. brzmiała:

Całością spraw związanych z zabezpieczeniem, ewidencją, kształtowaniem, opracowaniem i udostępnianiem państwowego zasobu archiwalnego zarządza Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych, podległą Ministrowi Oświaty i Szkolnictwa Wyższego²⁶.

Nie wydaje się szczególnie rewolucyjna. Wydźwięk taki nadaje jej dopiero uzasadnienie, w którym pisano, że realizacja tezy powinna „stanowić podstawę dla ingerencji Naczelną Dyрекcją w każdym przypadku, w tym również w stosunku do materiałów przechowywanych poza archiwami państwowymi, zarówno historycznych, jak i bieżąco narastających”²⁷. Moc sprawczą w tym zakresie miało dać NDAP wyposażenie jej w prerogatywy urzędu o charakterze międzyresortowym, a akty prawne związane z gromadzeniem, zabezpieczeniem, kształtowaniem (w tym oceną wartości) i udostępnianiem państwowego zasobu archiwalnego powinny być wydawane w formie rozporządzeń prezesa Rady Ministrów²⁸.

Kluczowa była teza 3. w brzmieniu:

Archiwami wyodrębnionymi z sieci archiwów państwowych są archiwa partii i stronnictw politycznych, archiwa podległe MON, MSW, MSZ, a także archiwa PAN, szkół wyższych i inne, którym Naczelną Dyrektora Archiwów powierzy stałe lub czasowe przechowywanie części państwowego zasobu archiwalnego na ustalonych warunkach. Archiwom tym państwowa służba archiwalna udziela fachowej pomocy, sprawuje nadzór metodyczny nad opracowaniem i konserwacją zasobu, ma decydujący wpływ na ocenę wartości materiałów archiwalnych. Archiwa te są zobowiązane przekazać NDAP, dla celów

²¹ A. Kulecka, T.P. Rutkowski, *Archiwa w świetle doniesień TW „Zyga” (Zygmunta Kolanowskiego)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2009, 1 (7), s. 277.

²² K. Roztocka, *Ptaśnikowa Anna (1923–1994)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002, s. 151–152.

²³ S. Nawrocki, *Skopowski Czesław (1906–1991)*, w: *Słownik*, t. 2, s. 160–161.

²⁴ A. Kulecka, T.P. Rutkowski, *op. cit.*, s. 300.

²⁵ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 30.

²⁶ AIPN, MSW, sygn. IPN BU 01179/10, k. 21.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

centralnej ewidencji, wszelkie informacje o przechowywanych materiałach archiwalnych oraz pomoce ewidencyjno-informacyjne i aktualizować je na bieżąco. Naczelny Dyrektor określi zasady, sposoby i formę przekazywania ewidencji. Inicjatywa w zakresie powierzania może wypływać ze strony Naczelnej Dyrekcji Archiwów lub władzy nadrzędnej danego zakładu pracy. Prawo przechowywania otrzymuje instytucja na podstawie uzasadnionego wniosku²⁹.

Teza ta stanowi logiczne rozwinięcie tezy 1.: skoro NDAP kieruje całokształtem postępowania z państwowym zasobem archiwalnym, do którego należy wszak również ten, który wytwarzany i gromadzony jest przez archiwa dotychczas „autonomiczne w dziedzinie metodycznej”, to należy w tej kwestii zapewnić Archiwom Państwowym możliwość faktycznego nadzoru nad nim. Nawet wówczas, gdy *archiwom wyodrębnionym* powierzy się prawo do dłuższego (a nawet wieczystego) przechowywania materiałów archiwalnych ze względu na ich wyjątkowość pod jakimś względem. Podkreślano to zresztą w uzasadnieniu, dodatkowo argumentując to słuszną potrzebą ujednoczenia metodyki postępowania we wszystkich państwowych instytucjach i archiwach. Poza tym zastrzeżano, że „nie należy zbyt zwiększać liczby instytucji uprawnionych do stałego przechowywania materiałów archiwalnych”³⁰.

Jeszcze na etapie prac wewnętrznych poddano tezy pod dyskusję podczas posiedzeń tzw. Kierowniczego Aktywu Doradczego, w skład którego wchodził m.in. kierownicy komórek organizacyjnych NDAP, dyrektorzy archiwów państwowych, przewodniczący Sekcji Archiwalnej Związku Zawodowego Pracowników Kultury i Sztuki oraz I sekretarz Podstawowej Organizacji Partyjnej PZPR przy NDAP. Właśnie ze strony tego ostatniego padało najwięcej uwag krytycznych odnośnie do rozwiązań proponowanych w kwestii *archiwów wyodrębnionych*. W przypadku tezy 1. powątpiewał w możliwość uzyskania dla NDAP kompetencji międzyresortowych w sytuacji, gdy pozostanie ona w resorcie oświaty i szkolnictwa wyższego³¹. W tezie 3. wprost zakwestionował ograniczenia w liczbie instytucji z powierzonym zasobem. (Warto w tym miejscu zauważyć, że tezy do ustawy archiwalnej z 1970 r. nie rozróżniają jeszcze, co znajdzie miejsce dopiero w ustawie z 1983 r., *archiwów wyodrębnionych* od *archiwów z powierzonym zasobem*. W ich rozumieniu to ten sam typ placówek posiadających zasób powierzony na określony czas lub wieczyście. Słowa „wyodrębniony” i „powierzony” są w ich rozumieniu synonimami). Dyrektorzy archiwów przekonywali z kolei, że „powierzanie

²⁹ *Ibidem*, k. 24.

³⁰ *Ibidem*, k. 25.

³¹ *Ibidem*, k. 21–22.

na przechowanie zasobu archiwalnego wielu instytucjom prowadzi do pozbawienia archiwów najważniejszej dokumentacji i rozbitcia państwowego zasobu archiwalnego, co utrudnia jednolitość postępowania³².

Na początku 1970 r. tezy rozesłano do konsultacji do szerokiego kręgu organów władzy, instytucji naukowych, społecznych oraz oczywiście wewnątrz sieci placówek służby archiwalnej³³. W dniu 27 lutego zostały wyekspediowane również do płk. Jana Zabawskiego³⁴, dyrektora Centralnego Archiwum MSW. W liście przewodnim naczelny dyrektor archiwów państwowych, dr Leon Chajń³⁵, prosił o zainteresowanie „tezami projektowanej ustawy środowiska historyków i archiwistów w kierowanej przez siebie placówce, odpowiednio rozpowszechniając sprawę”³⁶. W Biurze „C” MSW (Centralne Archiwum MSW było nazwą stosowaną jedynie w komunikacji z otoczeniem zewnętrznym resortu), samodzielnym pionie prowadzącym ewidencję operacyjną Służby Bezpieczeństwa, tezy dotyczące *archiwów wyodrębnionych* wywołały konsternację.

REAKCJA MSW

Zaniepokojenie to zostało wyrażone w odpowiedzi MSW z 24 kwietnia 1970 r. Przede wszystkim zwracano w niej uwagę na to, że przyszła ustawa powinna wyraźnie artykułować istnienie odrębnych, samodzielnych, wydzielonych archiwów niepodlegających NDAP, odzwierciedlających pierwotną wolę ustawodawcy, który brał pod uwagę akta przechowywane w tych archiwach. Całkowicie odrzucano zatem tezę 3., traktującą zasób tych archiwów jako li tylko powierzony na przechowanie MSW. W związku z tym pisano:

Nie uważamy za prawidłowy również postulat składania sprawozdań i informacji dot. zasobu przechowywanego w archiwach wyodrębnionych. Z tej racji także nie jest uzasadniony, według nas, wniosek w zakresie posiadania przez Naczelną Dyрекcję [Archiwów Państwowych – D.M.] decydującego wpływu na ocenę materiałów³⁷.

³² *Ibidem*, k. 25.

³³ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 30.

³⁴ Biuletyn Informacji Publicznej IPN, Jan Zabawski, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/61905?katalog=5>; <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/61905?katalog=4> [dostęp: 5 VII 2022].

³⁵ M. Motas, *Chajń Leon (1910–1982)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, 1918–1984, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988, s. 44–45.

³⁶ AIPN, MSW, sygn. IPN BU 01179/10, k. 14.

³⁷ *Ibidem*, k. 11–12.

Było to i tak stonowane stanowisko względem pierwszej wersji pisma, w którym pisano m.in.:

Archiwa wyodrębnione, z racji dysponowania charakterystycznymi dla siebie aktami, predystynowane są do tego, by przyznana im samodzielność była w pełni respektowana. W związku z tym ingerencja i nadzór nad archiwami wyodrębnionymi nie powinna mieć miejsca³⁸.

Ponadto wprost stwierdzano, że „zachowując odrębność, archiwa wydzielone MON, MSW, MSZ oraz partii i stronnictw politycznych nie mogą być zobowiązane do składania sprawozdań o stanie swoich zasobów”. Poza tym NDAP „nie może posiadać uprawnień do wywierania wpływu na ocenę wartości” materiałów wytwarzanych przez MSW³⁹.

W kurtuazyjnym akapicie o chęci podtrzymywania dotychczasowej współpracy z Archiwami Państwowymi płk Zabawski uszczegóławiał, że chodzi jedynie o sprawy „ogólnych metod pracy” i sposobów opracowania oraz konserwacji zasobu⁴⁰. W zakończeniu zaś stwierdzał: „Bylibyśmy wysoce usatysfakcjonowani, gdyby nasze uwagi wpłynęły na prawidłowe opracowanie przepisów archiwalnych”⁴¹.

Jednakże działania Archiwów Państwowych prowadzone nad przygotowaniem nowego prawa archiwalnego, mogącego naruszyć *status quo* w zakresie niepodzielnego dysponowania przez wydzielone spod władzy organu zarządzającego państwowym zasobem archiwalnym resorty i ich archiwa, były zbyt niepokojące, by przejść nad nimi do porządku dziennego i zostawić zwykłemu procesowi legislacyjnemu. 13 maja 1970 r. płk Jan Zabawski skierował pismo do płk. Józefa Pielasy⁴², zastępcy dyrektora Departamentu III MSW, zwalczającego działalność antypaństwową w kraju i odpowiedzialnego za tzw. nadbudowę, czyli w marksistowskim ujęciu sferę niematerialną (ideologia, kultura, nauka). Informował w nim, że w tezach do projektowanej ustawy o archiwach i materiałach archiwalnych przewiduje się podporządkowanie *archiwów wyodrębnionych* – w tym Centralnego Archiwum MSW – NDAP, traktowanie materiałów w nich przechowywanych jako powierzonego depozytu, nałożenie obowiązku składania sprawozdań i informacji dotyczących przechowywanych akt, wreszcie nadania Archiwom Państwowym prawa decydowania o ich wartości archiwalnej. Dalsza część pisma warta jest zacytowania z uwagi na

³⁸ *Ibidem*, k. 15.

³⁹ *Ibidem*, k. 16.

⁴⁰ *Ibidem*, k. 12.

⁴¹ *Ibidem*, k. 13.

⁴² Biuletyn Informacji Publicznej IPN, *Józef Pielasa*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/36280> [dostęp: 5 VII 2022].

zawarte w niej, pokutujące do dziś (nawet w literaturze naukowej) argumenty przeciwko traktowaniu tego rodzaju archiwów jako integralnej części państwowego zasobu archiwalnego, ale nade wszystko na sugestię rozwiązania problemu w sposób pozaoficjalny, charakterystyczny raczej dla tego resortu niżli formuły międzyresortowych konsultacji:

Wprowadzenie tego rodzaju przepisów do ustawy przekreśliłoby całkowicie ideę, jaka przyświecała utworzeniu wydzielonego archiwum w naszym resorcie. Pociągnęłoby to za sobą konsekwencje nieobliczalne w skutkach, choćby ze względu na charakter i treść materiałów, które u nas przechowujemy. Zdajemy sobie sprawę, że w pracach nad nową ustawą zaangażowani są na pewno wysokiej klasy znawcy dziedziny archiwistyki, ale jednocześnie są to ludzie zupełnie nie orientujący się w naszej problematyce i nie znający wartości naszych materiałów.

W tej sytuacji wyrażamy obawę, że prace nad ustawą mogą przebiegać w niewłaściwym kierunku, przy pominięciu naszych postulatów.

Dlatego zwracamy się z uprzejmą prośbą o zainteresowanie się powyższą sprawą w celu zwrócenia uwagi odpowiednim czynnikom na niewłaściwe tendencje, które ujawniły się już w toku prac wstępnych⁴³.

Niestety nie odnaleziono dotychczas żadnych materiałów świadczących o podjętych przez SB działaniach mających na celu pacyfikację „niewłaściwych tendencji” w pracach prowadzonych przez najznamienitszych przedstawicieli świata archiwalnego lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. nad pierwszą polską ustawą archiwalną. Jedyną poszlaką może być efekt prac nad projektem ustawy. Naczelny dyrektor archiwów państwowych powołał w tym celu komisję, w której składzie znaleźli się m.in. znani archiwiści: Janina Kowalska⁴⁴ z Archiwum m.st. Warszawy, Bogdan Kroll⁴⁵ z Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Józef Płocha⁴⁶ z Archiwum Głównego Akt Dawnych oraz Anna Ptaśnikowa z NDAP. W przygotowanych przez nią materiałach wyparowała znaczna część ducha trzeciej tezy z początku 1970 r. Komisja jako *wyodrębnione* wskazała jedynie dotychczasowe archiwa, choć w gestii naczelnego dyrektora archiwów państwowych pozostawiano nad nimi bliżej niesprecyzowany nadzór merytoryczny⁴⁷. Zapisy te znalazły się w art. 10 (partia komunistyczna i satelickie stronnictwa), 11 (MON), 12 (MSW) i 13 (MSZ)

⁴³ AIPN, MSW, sygn. IPN BU 01179/10, k. 17–18.

⁴⁴ J. Kazimierski, *Kowalska Janina Teresa (1933–1995)*, w: *Słownik*, t. 2, s. 93–94.

⁴⁵ E. Kołodziej, *Kroll Bogdan (1928–1999)*, w: *Słownik*, t. 2, s. 96–97.

⁴⁶ M. Sędek, T. Zielińska, *Płocha Józef Stanisław (1923–1984)*, w: *Słownik*, t. 2, s. 141–143.

⁴⁷ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 32–33.

wstępnego projektu ustawy o archiwach i materiałach archiwalnych. Odnosnie do archiwów MSW projekt stwierdzał:

Art. 12. Pod zarządkiem ministra spraw wewnętrznych pozostaje ta część państwowego zasobu archiwalnego, na którą składają się materiały archiwalne wytworzone po 22 VII 1944 r. przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Bezpieczeństwa Publicznego oraz podległe im władze i organy bezpieczeństwa i porządku publicznego, a także materiały archiwalne wytworzone po 11 XI 1918 r., dysponowanie którymi przez władze i organy bezpieczeństwa i porządku publicznego jest uzasadnione interesem państwa. Materiały te przechodzą po upływie 50 lat od daty ich wytworzenia pod zarządek Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych⁴⁸.

Oprócz tego art. 14 przewidywał stosowanie w *archiwach wyodrębnionych* ogólnych zasad i metod zarządzania państwowym zasobem archiwalnym obowiązujących w Archiwach Państwowych, zaś dla art. 25 przewidziano wariant A i B do wyboru:

A. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, która zarządza państwowym zasobem archiwalnym, podlega Ministerstwu Oświaty i Szkolnictwa Wyższego.

B. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, która zarządza państwowym zasobem archiwalnym, podlega Prezesowi Rady Ministrów⁴⁹.

14 maja 1971 r. wstępny projekt trafił do konsultacji płk. Jana Zabawskiego. Odpowiedź wystosowano 11 czerwca 1971 r. Art. 12 MSW uzgodniło pozytywnie... do (kluczowego dla Archiwów Państwowych) ostatniego zdania, które usunięto. W odniesieniu do art. 25 opowiedziano się za wariantem B, próbując wyeliminować zagrożenie podniesienia rangi organu zarządzającego Archiwami Państwowymi poprzez bezpośrednią podległość pod premiera rządu⁵⁰.

Swoją drogą właśnie ta propozycja projektu ustawy archiwalnej, podniesienia NDAP do rangi urzędu centralnego i w ten sposób zwiększenia prestiżu Archiwów Państwowych, była nie do zaakceptowania (albo też stała się pretekstem do jej blokowania) przez wiele czynników biorących udział w procedurze legislacyjnej. Negatywnie odniosło się do tego pomysłu m.in. Biuro Prawne Urzędu Rady Ministrów. Prace nad pierwszą

⁴⁸ AIPN, MSW, sygn. IPN BU 01179/10, k. 56–57.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 57, 61.

⁵⁰ *Ibidem*, k. 8.

polską ustawą archiwalną zamarły do 1975 r., a nowa ustawa, przyjęta ostatecznie w 1983 r., znacznie różniła się od projektu przygotowanego w latach 1970–1971⁵¹.

Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 14 lipca 1983 r. z jednej strony tworzyła państwową sieć archiwalną, z drugiej przewidywała w niej obecność *archiwów wyodrębnionych* (poza archiwum MSW, MON i MSZ rozszerzono je o archiwa Sejmu i Rady Państwa, zaś repozytoria partii i stronnictw politycznych – pomimo utrzymywania tych organizacji z budżetu państwa – przesunięto poza państwowy zasób archiwalny), które posiadały charakter archiwów centralnych, wyposażonych w kompetencje przejmowania materiałów archiwalnych z terenu całego kraju, i nie były w żaden sposób nadzorowane i kontrolowane przez NDAP⁵².

ZAKOŃCZENIE

Zablokowanie próby racjonalizacji systemu archiwalnego w Polsce w zakresie jednolitego dla wszystkich aktotwórców i archiwów systemu, wg projektu ustawy o archiwach i materiałach archiwalnych z lat 1970–1971, odwlekło wprowadzenie przez Sejm pierwszej ustawy archiwalnej o ponad dekadę i zaowocowało poddaniem się Archiwów Państwowych w kwestii likwidacji niezależności archiwów niektórych resortów względem prawa archiwalnego.

Zgodnie z przewidywaniami, wyrażonymi w trakcie dyskusji nad 18 tezami z I sekretarzem POP przy NDAP w 1970 r., pozostawienie i dalszy rozwój *archiwów wyodrębnionych* pozbawiło Archiwa Państwowe wpływu na ogromną część dokumentacji ważnej dla dziejów państwa i narodu polskiego. Utrwaliła to zjawisko ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z 1983 r. i jej późniejsze nowelizacje, także te wprowadzane po formalnym upadku PRL.

⁵¹ E. Leśniewska, *op. cit.*, s. 35.

⁵² C. Biernat, *Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 1986, 80, s. 68–69. Nie wzmacniały kompetencji Archiwów Państwowych względem *archiwów wyodrębnionych* przepisy przewidujące przekazywanie przez nie materiałów archiwalnych nie później niż po upływie 50 lat od daty ich wytworzenia, gdyż obowiązek ten uzależniono klauzulą: „o ile nie narusza to prawnie chronionych interesów Państwa i obywateli” („Dz.U.PRL” 1983, nr 38, poz. 173, art. 32, pkt 1). Ocenę tego warunku pozostawiono *de facto* w gestii organów kierujących tymi archiwami, co w praktyce oznaczało (i nadal oznacza) zablokowanie przekazywania wytworzonych i przechowywanych przez nie materiałów archiwalnych do zasobu Archiwów Państwowych. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *Narodowy zasób archiwalny i archiwa. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 413.

Można domniemywać, że za pozostawieniem formuły *archiwów wyodrębnionych* po 1989 r. stała nie tylko mentalność urzędników, ograniczona ukształtowaniem się w okresie PRL⁵³. Podstawy ideowe, na których budowano III RP, również nie sprzyjały zasadzie publiczności archiwów. Argumenty, które stały za pozostawieniem wyłączenia tych placówek (zwłaszcza MSW) spod nadzoru naczelnego dyrektora archiwów państwowych, wysuwane w 1995 r., były tożsame z tymi sprzed ćwierćwiecza: ograniczanie kompetencji urzędów centralnych, a zwłaszcza niezrozumienie specyfiki działalności służb specjalnych i ich archiwów⁵⁴. Okazywało się, że archiwista zatrudniony w Archiwach Państwowych jest w stanie pojąć specyfikę pracy i pozostałość aktową wszystkich aktotwórców, poza tym konkretnym. Ostatecznie przecież jego zasób trafił do swoistego, *wyodrębnionego* przedsięwzięcia państwowego zasobu archiwalnego, czyli Instytutu Pamięci Narodowej, powołanego do istnienia w 1999 r. Pierwsi resortowi przewodnicy po tym zasobie oraz znane zjawisko kształtowania archiwisty przez akta, z którymi pracuje, spowodowały, że zablokowało to scalenie tej części produkcji aktowej organów państwa z resztą państwowego zasobu archiwalnego i jego opracowanie zgodne z tradycyjną polską metodyką archiwalną⁵⁵.

⁵³ „Wychowani przez lata w totalitarnej i antydemokratycznej ideologii funkcjonariusze i urzędnicy państwowi (często wybierani zgodnie z nomenklaturą PZPR) nie mogli wyłącznie na podstawie zmian ustroju państwa i jego organizacji przekształcić się w apolitycznych funkcjonariuszy i urzędników publicznych, którzy znają i rozumieją swoje obowiązki wobec demokratycznego państwa prawa i jego obywateli”, R. Galuba, *op. cit.*, s. 122.

⁵⁴ P. Borysiuk, *op. cit.*, s. 131. Już w momencie uchwalenia ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach Ludwik Łysiak wskazywał na wypaczone rozumienie tej kwestii, podzielone przez ustawodawcę w 1983 r.: „Wszak jedności wszystkich zasobów archiwalnych winna towarzyszyć również, na ile to możliwe, jedność zarządzania i nadzoru nad nimi. Tego zarządzania i nadzoru nie należy ograniczać, a tym bardziej wyłączać, jeżeli nie jest to podyktowane szczególnymi interesami państwa i obywateli”, L. Łysiak, *Nowe polskie prawo archiwalne*, „Archeion” 1987, 82, s. 23.

⁵⁵ D. Magier, *Archiwistyka IPN*, 16.02.2018, <http://archiwozofia.com/single-post/2018/02/16/archiwistyka-w-ipn> [dostęp: 4 VII 2022]. „Obecny kształt regulacji dotyczącej archiwów wyodrębnionych nasuwa pewne wątpliwości. Duża liczba organów właściwych w ich sprawach, funkcjonujących całkowicie niezależnie, utrudnia prowadzenie skoordynowanej polityki wobec państwowego zasobu archiwalnego oraz powoduje dublowanie działań związanych z zapewnieniem właściwego funkcjonowania archiwów”. M. Konstankiewicz, A. Niewęglowski, *op. cit.*, s. 399.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie:

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie, sygn. IPN BU 01179/10.

Printed sources (Źródła drukowane)

„Dziennik Ustaw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” 1957, nr 12, poz. 66; 1983, nr 38, poz. 173.

„Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1951, nr 19, poz. 149; 2020, poz. 164.

„Monitor Polski” 1952, nr 9, poz. 87.

Studies (Opracowania)

Altman H., *W dziesięciolecie dekretu o archiwach państwowych*, „Archeion” 1962, 37.

Biernat C., *Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 1986, 80.

Borysiuk P., *Próba likwidacji statusu „archiwów wyodrębnionych” w projekcie ustawy – Prawo archiwalne z 1995 r.*, „Archeion” 2020, 121.

Galuba R., *Archiwa wyodrębnione w państwie demokratycznym*, w: *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. 4, *Nowa Archiwistyka – archiwa i archiwistyka w ponowoczesnym kontekście kulturowym*, red. W. Chorążyczewski, W. Piasek, A. Rosa, Toruń 2014.

Kazimierski J., *Kowalska Janina Teresa (1933–1995)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002.

Kołodziej E., *Kroll Bogdan (1928–1999)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002.

Konstankiewicz M., Niewęglowski A., *Narodowy zasób archiwalny i archiwa. Komentarz*, Warszawa 2016.

Kulecka A., Rutkowski T.P., *Archiwa w świetle doniesień TW „Zyga” (Zygmunta Kolankowskiego)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2009, 1 (7).

Motas M., *Chajn Leon (1910–1982)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, 1918–1984, red. M. Bielińska, I. Janosz-Biskupowa, Warszawa–Łódź 1988.

Nawrocki S., *Skopowski Czesław (1906–1991)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002.

Leśniewska E., *Droga do ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach*, „Archeion” 2014, 115.

Łysiak L., *Nowe polskie prawo archiwalne*, „Archeion” 1987, 82.

Potykanowicz-Suda L., *Biernat Czesław (1925–2015)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 3, 1835–2015, red. E. Rosowska, Warszawa 2017.

Roztocka K., *Ptaśnikowa Anna (1923–1994)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002.

Sędek M., Zielińska T., *Płocha Józef Stanisław (1923–1984)*, w: *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, red. B. Woszczyński, Warszawa 2002.

Studia. Materiały. Konferencje Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, nr 8, *Archiwa wyodrębnione w polskiej sieci archiwalnej*, red. A. Jabłoński, Szczecin 2020.

Walichnowski T., *Założenia i koncepcje przyszłych zmian polskiego ustawodawstwa archiwalnego na tle rozwiązań organizacyjno-prawnych służb archiwalnych innych państw*, w: *Sześćdziesięciolecie polskich archiwów państwowych*, Warszawa 1981.

Websites (Strony internetowe)

Biuletyn Informacji Publicznej IPN, *Józef Pielasa*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/36280> [dostęp: 5 VII 2022].

Biuletyn Informacji Publicznej IPN, *Jan Zabawski*, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/61905?katalog=5>; <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/61905?katalog=4> [dostęp: 5 VII 2022].

Magier D., *Archiwistyka IPN*, 16.02.2018, <http://archiwozofia.com/single-post/2018/02/16/archiwistyka-w-ipn> [dostęp: 4 VII 2022].

NOTA O AUTORZE

Dariusz Magier – ur. 1971, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, profesor w Instytucie Historii Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach i kustosz w Archiwum Państwowym w Siedlcach. Zainteresowania naukowe koncentruje na archiwistyce, kancelarii XX w., biurokracji komunistycznej i dziejach najnowszych Podlasia. Autor wielu artykułów naukowych oraz monografii, m.in. *System biurokratyczny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w województwie białskopodlaskim w latach 1975–1990* (Siedlce 2013); *O sens w archiwistyce* (Lublin 2022).

ABOUT THE AUTHOR

Dariusz Magier – born on 1971, post-doctoral degree of humanities in the field of history, professor at the Institute of History of the Siedlce University of Natural Sciences and Humanities and curator at the State Archives in Siedlce. He focuses his research interests on archival studies, 20th century chancellery, communist bureaucracy and the recent history of Podlasie. Author of many scientific articles and books, incl. *System biurokratyczny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w województwie białskopodlaskim w latach 1975–1990* (Siedlce 2013); *O sens w archiwistyce* (Lublin 2022).